

ՇԻՐՈՒԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

ՏՈՐՔ ԴԱԼԱԼԵԱՆ
torq@frenet.am

Ժամանակակից Ադրբեջանի Հանրապետությունը (ԺԱՀ), ընդհուպ մինչև Ի. դարի սկզբները, առաելրապէս յայտնի էր Առան եւ Շիրուան անուններով: Առանը հնագոյն Աղուանք երկրի միւս անուանումն է, իսկ Շիրուանը սկզբնապէս մի փոքրիկ երկրամաս էր Կասպից Մովի արեւմտեան ափին՝ Գիլգիլ-Չայ եւ Շարրան-Չայ գետերի միջեւ:

Շիրուանի հնագոյն յիշատակութեանը հանդիպում ենք Է. դարի Աշխարհացոյցում: Ըստ այդ աղբիւրի՝ «Եւ ապա Կապկաս բաժանի յերկուս բազուկս, մինն գնայ դէպ ուղիդ կոյս, յորում Շրուան եւ Խարուան ազգ՝ մինչեւ ցևորսվեմ: Եւ միս բազուկն արձակէ նախ փտակ մի գԱրմ գետ, որ դէպ ուղիդ հիւսիսի՝ յԱրլ գետ»¹:

Այսպիսով, Շրուան երկրամասը (երբեմն կոչուած նաեւ Շարուան) սահմանակից էր Խարուան երկրամասին, որոնց բաժանում էր Գիլգիլչայ գետը: Շրուանն ընկած էր Գիլգիլ գետից հիւսիս, եւ նրա կենտրոնը նոյնանուն՝ Շրուան քաղաքն էր, որը համապատասխանում է ներկայիս Շարուան գիւղին՝ Շարրանի մօտերքը²: Իսկ Սարուան ազգագաւառը տարածուած էր Գիլգիլ գետից դէպի հարաւ՝ մինչև Սոււժգալիթ գետը: Սարուանի կենտրոնը Խայզան ամրոցն էր (Չخاندان), որը Շաքիի եւ Բար քաղաքի (= Դերբենտ) հետ միասին յիշատակուած է Թ. դարում՝ որպէս Հայաստանի (Արմինիա) մի մաս³: Սայզանը ներկայիս Խըզը թաթարնակ գիւղն է. այս բնակավայրի անունով յաճախ Ապշերոնի (Սոււժգալիթի) շրջանը կոչուել է Խըզրի (Khizinskii Rayon):

Ինչ վերաբերում է վերոյիշեալ Խորսվէմին (Խորսվեմ), ապա դա մեծ պարիսպ էր, որն արարների կողմից յետագայում կոչուեց Խուրսանի պատուար: Այն գտնուած էր Գիլգիլ գետի ձախ ափին եւ սահմանազատում էր Շրուանը Սարուանից⁴:

Յատկանշական է, որ դեռեւս Դ. դարի Յժականներին՝ մասկութների նշանաւոր արչաւանքի ժամանակ, Շրուան եւ Սարուան ազգագաւառները (կամ ինչպէս Աշխարհացոյցում է գրուած՝ ազգերը) բոլորովին չեն յիշատակուած: Ե. դարի մատենագիր Փաւստոս Բուզանդի հաղորդմամբ՝ «Յայնմ ժամանակի բազատրն Մազքթաց Սանէսան անհնա-

րին նիւթեաց զսրտմտութիւն ռիտութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, եւ գումարեաց ժողովեաց զամենայն զօրս Հոնաց եւ Փոխաց, Թաւասպարաց, Հեճմատակաց, Իժմախաց, Գաթաց, Գոլուարաց, Գուգարաց, Շիրաց եւ Ճիրաց եւ Բաղասճաց եւ Եգերստուանաց, եւ այլոց խառնադանճ բազմութեամբ անթիւ անբնակն վաչկատուն զօրութեանց, որում մի անգամ ինքն իշխէր զօրացն բազմաց: Եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, եւ եկն տարածեցաւ ելից զերկիրն Հայոց աշխարհին»⁵:

Ինչպէս տեսնում ենք՝ մասկուլթների արքայ Սանեսան Արչակունին միաւորել էր Կուր գետից այն կողմ գտնուող բազմաթիւ կովկասեան ցեղերի, բայց նրանց մէջ Շրուան եւ Խսրուան անուններով ցեղ կամ երկրամաս չկայ: Սա տեղիք է տալիս կարծելու, որ աւելի ուշ ժամանակներում յայտնուած Շրուան եւ Խսրուան անունները զուտ աշխարհագրական եզրեր են եւ որեւէ էթնիկ իմաստ չեն պարունակում, կամ էլ առնուազն Դ. դարում այդ գաւառները ունէին այլ էթնիկ կազմ եւ բնակեցուած էին այլ ցեղերով, քան, ասենք, է. դարում: Մասնաւորապէս, միանգամայն հաւանական է, որ Սանեսանի օրօք Շրուան եւ Խսրուան գաւառները բնակեցուած էին շիրաց եւ ճիրաց կովկասեան ցեղերով, որոնց, ի դէպ, յիշատակում են նաեւ յունահռոմէական պատմագիրները Ա. դարում (Σιλβίου/Silvii անուամբ)⁶:

Մասկուլթների հայկական արչաւանքից մէկ հարիւրամեակ անց՝ Ե. դարում, արդէն յիշատակում է Խրսան տեղանունը, որը երբեմն համարւում է Խսրուան տեղանունն մի տարրերակ. այն հաղորդում է Ե. դարի պատմիչ Եղիշէն՝ Վասակ Սիւնու ապստամբութեան առնչութեամբ: Ըստ Եղիշէի՝ Վասակը հայոց քրիստոնէամէտ նախարարների հետ դաշինք կնքած հոների ճանապարհը փակելու համար նրանց դէմ հաւաքեց Արեաց (= պարսից) այրուձին, իսկ այնուհետեւ «յղէր եւ կոչէր գունդս բազումս ի պահակն Ճորայ, եւ զՎրաց աշխարհն բովանդակ անդ գումարէր, զգօրսն Լիմաց եւ զՃիրաց, եւ զՎատն, զԳաւն եւ զԳոլուարն եւ զԽրսանն եւ զՀեճմատակն, զՓասխն եւ զՓոսխն, եւ զՓիւքուան եւ զամենայն զօրսն Թաւասպարանն, զԼեոնայինն եւ զղաշտայինն, եւ զամենայն ամրակողմն լերանցն»⁷:

Եթէ ընդունենք, որ հայ հեղինակները նշուած ցեղերին թուարկել են աշխարհագրական հերթականութեամբ (ինչը շատ հաւանական է), ապա Բուզանդի, Եղիշէի եւ է. դարի պատմիչ Մովսէս Կաղանկատուացու յիշատակած լեռնական ժողովուրդների տարածքները հարաւից հիւսիս

յաջորդաբար դասաւորելու դէպքում՝ ստանում ենք հետեւեալ համապատասխանութեան պատկերը.

Բուզանդ (Եզերսուանք)	Եղիշէ (Վիրք)	Կաղանկատուացի (Աղուանք)
1. Բաղասիճք	1. Լփինք	1. Լփնացիք
2. Եիղքք	2. Եիղքք	2. Եիղքք
3. Շիղքք	3. Վատ(ն)	3. Վարդեգրուակ (լեռ) ⁸
4. Գուզարք	4. Գալ	(?) 4-7. Չորայ
5. Գղուարք	5. Գղուար	
6. Գաքք	(?) 6-7. Խրսան	
7. Իժմախք		
8. Թաւասպարք	8. Փասխ (Թաւասպարան)	
9. Փոխք	9. Փոսխ (Թաւասպարան)	
10. (Հոնք)	10. Փիքուա (Թաւասպարան)	

Համաձայն բերուած աղիւսակի՝ Խրսան ազգագաւառը պէտք է որ գտնուէր Ճիղքքից (յետագայի Շրուանից) բաւական դէպի հիւսիս, եւ ոչ թէ հարաւ, ինչպէս ունենք Խսրուան գաւառի դէպքում: Եղիշէի Խրսանը, հաւանաբար, իր մէջ միաւորում էր գաթ եւ իժմախ ցեղերի տարածքները եւ տեղադրուած էր Մասկթաց (Չորա) երկրի հիւսիսում՝ Թաւասպարանի սահմանների մօտ: Հրանուշ Սառատեանը Խրսան տեղանունը նշանակում է Դադստանում ապրող ռուտուլների՝ ցայտօր պահպանուած Խրսան բնակավայրի անուան հետ⁹: Հետեւաբար, վերոնշեալ վկայութեան մէջ կա՛մ գործ ունենք այլ տեղանուան հետ, որը բոլորովին էլ Խսրուանի աղճատուած տարրերակը չէ, կա՛մ էլ Եղիշէի նշած Խրսանում բնակուող ցեղը յետագայում տեղաշարժուել է դէպի հարաւ եւ իր «երկրի» անունը տուել նախկին Լփնաց «երկրին»:

Հետաքրքիր է, որ Կաղանկատուացին Խսրուանի եւ Շրուանի տարածքները կոչում է համապատասխանաբար Լփինք եւ Եիղքք. այսպէս է Կաղանկատուացին նկարագրում Չ. դարում Աղուանից եպիսկոպոսի երթուղին դէպի Դերբենտ. «անցանէին ընդ գետն մեծ Կուր, հաւտեալ անցանէին ընդ սահմանս Աղուանից ... Գային հասանէին ի քաղաքն Լփնացոց ... Եւ անտի գնացեալ անցանէին յաշխարհն Եղրաց առ ստորոտով լերինն մեծի ... Եւ նոքօք հանդերձ ելեալ ի լեռոնն, որում Վարդեգրուակ անուն էր ... Որ եւ անտի յետ աւուրց ինչ հասանէին ի դունն Չողայ [տարրերակ՝ Չորայ], որ է մերձ ի Դարբանդ»¹⁰:

ԺԹ. դարավերջին այս երկրամասերն այցելած Մակար վարդապետ Բարխուտարեանցը, հետեւելով Կաղանկատուացուն, Խսրուան գաւառը կոչում է Լփնաց, իսկ Շրուան գաւառը՝ Աղբաց. Բարխուտարեանցը գրում է, որ «Լփնաց ցեղն բնակում էր Սուդայիղ [= Սումգայիթ] եւ Դաւաչի [=Գիլգիլ-չայը Դիւիչիի շրջանում] գետերի մէջ եւ Կովկասեան սարի հիւսիսահայեաց լանջերի վերայ», իսկ «Աղբաց ցեղն բնակում էր Դաւաչի եւ Ղուրա կոչուած գետերի եւ ծովի միջավայրում եւ լեռնամասում»¹¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, հարաւից հիւսիս գնալիս՝ իրար յաջորդում էին Լփինքը, Ճիղբքը եւ ապա Չոդա երկիրը, ինչը նոյնութեամբ համապատասխանում է Խսրուան, Շրուան, Չոդա երկիր յաջորդականութեանը: Չոդա երկիրը Մասկիթաց թագաւորութեան բուն տարածքն էր եւ գտնւում էր ԺԱՀի Կոլսարի, Խուղաթի, Խաչմասի, Ղուրայի եւ Ղոնաղքենդի շրջանների տեղում, որոնց ամիսներձ տարածքները հայ մատենագրութեան մէջ յայտնի էին Վարդանեան (Վատնեան) դաշտ ընդհանուր անուամբ¹²: Այսինքն՝ մասկութեան բուն երկիրը հարաւից Խաչմասի շրջանով անմիջականօրէն սահմանակցում էր Շրուան գաւառին, վերջինս մօտաւորապէս համապատասխանում էր ներկայիս Դիւիչիի շրջանին՝ Գիլգիլ գետից հիւսիս:

Աստիճանաբար հզօրանալով՝ մասկութեանը գրաւել էին նախ Շիղբքը եւ Ճիղբքը, ապա շարժուելով հարաւ՝ Լփինքը: Հենց այս շրջանում էլ՝ հաւանաբար Դ. դարի երկրորդ կէսին, այդ ազգագաւառները սկսեցին կոչուել Շրուան եւ Խսրուան: Չի բացառւում, որ վերը բերուած վարկածի համաձայն՝ հենց մասկութեանի օրօք հիւսիսային Խրսան/ *Խսր(ու)ան գաւառի անունը փոխադրուեց Լփինքի վրայ: Մակայն հաւանական է նաեւ, որ Խսրուան տեղանունը առաջացած լինի անկախ Խրսանից, մանաւանդ որ Խսրուանի ստուգարանութիւնը, ինչպէս կը տեսնենք, ցոյց է տալիս արեալային որոշակի առնչութիւններ Կուրի հարթավայրի հետ: Ինչեւէ, մասկութեանի թագաւորութեան վերացումից յետոյ՝ մօտ 510ին, նշուած երկրամասերը անկախացան, եւ Շրուանի տիրակալը ստացաւ Շարուան-շահ տիտղոսը, իսկ Խսրուանի տիրակալը՝ Խուրսան-շահ¹³:

Շարուան-շահ եւ Խուրսան-շահ կոչուող տիրակալների «անկախութիւնը» սակայն, երկար չտեւեց: Չ. դարում Մասանեան պետութեան բաղկացուցիչ մասը կազմող Աղուանից մարզպանութեանը միացուեցին Ռոտրստակ (տարբերակ՝ Հրաքոտ-Պերոթ) գաւառը, Բազկանը, Խսրուանը, Շրուանը, Չոդան, Ղեկաց (Ղեկաց), Թաւասպարների ազգա-

գաւառները եւ Դարբանդ քաղաքը իր ամրութիւններով: Է. դարի ք. կէսերին Աղուանից մարզպանութիւնը ընդգրկում էր հետեւեալ երկրամասերը՝ Բուն Աղուանք (= ԺԱՀ Շաքիի, Վարդաշէնի, Կուտկաշէնի, Իսմաիլլի, Գյոքչայի, Աղդաշի, Ուջարրի, Զարդորի շրջանները), Արցախ, Ուտիք (յետագայում՝ Գարդմանք), Ռոտրստակ (= ժամանակակից Միլի դաշտը եւ Փայտակարան-Բայլականի քաղաքային տարածքը), Բազկան (տարբերակ՝ Հէրան, այժմեան Շամախու եւ Աղսուի շրջանները), Դարբանդ (այժմ՝ Դերբենտ), Թաւասպարք (տարբերակ՝ Թաւասպարան, Տապասարան, այժմ՝ Թարասարանի շրջանը Գաղստանում), Ղեկք (տարբերակ՝ Լեկք, ներկայիս լեզգիների [լեկզի] տարածքը), Չողա, Շրուան, Խսրուան (տե՛ս վերը)¹⁴:

Սասանեան Պարսկաստանի անկումից եւ արարական արչաւանքներից յետոյ պատկերը փոխուեց: ԺԱ. դարում Շիրուանն արդէն ընդգրկում էր Ապշերոնի թերակղզուց հիւսիս-արեւմուտք ընկած ողջ մերձկասպեան տարածքը՝ Շրուան եւ Խսրուան գաւառները միասին վերցրած: Շիրուանն ընդլայնեց իր տիրոջները նաեւ ի հաշիւ Աղուանքի արեւելեան մասերի, եւ Շիրուանի մայրաքաղաքն այդ ժամանակ դարձաւ Շամախին, որը նախկինում Բազկան (Բայգանք / Բագանք) «երկրի» կենտրոնն էր: Այնուհետեւ Շիրուան հասկացութիւնն արդէն ներառում էր Շիրուանչահերի պետութեան ամբողջ տարածքը¹⁵:

Մնունդով Թարարիստանից արարագիր հեղինակ Իրն-Խորդադրէհը Թ. դարում գրում է, որ Արդաշիրին [= պարսից շահին] ենթակայ թագաւորներից մէկը Ազրբեջանում կոչւում է Շիրեան-շահ (شاه بایجان) 16: Առաջին անգամ հենց արարագիր հեղինակներն են՝ Առանի եւ Շիրուանի համար շրջանառութեան մէջ դնում Աղրբեջան անունը: Սակայն մէկ այլ տեղ նոյն հեղինակը՝ Իրն-Խորդադրէհը, Շիրուանը տեղադրում է «Առաջին Հայաստան»ում. «Արմինիա I. Սիսաջան [= Սիսական], Առան, Թիֆլիս [= Վիրք], Բերդա՛ա [= Պարտա], Բայլական [= Փայտակարան], Կարալա [= Կապադակ] եւ Շրվան»

(ارمينية الاولى المسيجان واران و تقيس و بردعة و البيلقان و قبله و شروان): Այնուհետեւ արարագիր հեղինակը շարունակում է, որ «պարսիկները գրաւել են ամբողջ տարածութիւնը մինչեւ Շրուանի երկիրը, որտեղ գտնուում է Մովսէսի ժայռը, որից բխում է անմահական ջրի աղբիւրը»¹⁷:

Իրն-Խորդադրէհը Խուրզան անունով երկիր է յիշատակում «Երկրորդ Հայաստան»ում: Բնագրում վրիպակի հետեւանքով այդ երկրանունը վկայուած է Չուրզան (چران) ձեւով, սակայն ակնյայտ է, որ դա չի

կարող լինել Վիրքը, քանի որ նախորդ պարբերութեան մէջ հեղինակը նշել էր Վիրքի՝ «Առաջին Հայաստան»ի մէջ ընդգրկուած լինելու մասին: Հետեւաբար «Չիմ» տառի կէտը պէտք է տեղադրել ոչ թէ ներքեւում, այլ վերեւում, եւ ամբողջ տեղանունը կարդալ ոչ թէ ʒʒʒ (Չուրզան), այլ ʒʒʒʒ (Խուրզան): Այս Խուրզան երկիրը Իրն-Խորդադէհը նշում է լեզգիներէ երկրի հարեւանութեամբ. «Արմինիա II. Խուրզան, Սուղդարի, Բար-Ֆէյոուզ-Կուրաղ եւ ալ-Լակ»:

(ارمينية الثانية جزان و صغليل و باب فيروز قباذ و الكز): Այնուհետեւ նա յաւելում է, որ Սուղդարիը եւ Բար-Ֆէյոուզ-Կուրադը Անուշրուան արքայի կառուցած քաղաքներն են Խուրզան «երկրում»¹⁸:

Յաւոք, այս նախադասութիւններից դժուար է եզրակացնել՝ արդեօ՞ք Խուրզան/Խուրսան երկիրը թ. դարում գտնուում էր Շիրուանի անմիջական հարեւանութեամբ՝ այսինքն համապատասխանում էր Խորուան ազգագաւառին, թէ՞ գտնուում էր շատ աւելի դէպի հիւսիս եւ համապատասխանում էր Եղիշէի Խուրսանին:

Այս համառօտ պատմական եւ տեղագրական ակնարկից յետոյ փորձենք պարզել, թէ ինչ ծագում ունի Շիրուան տեղանունը:

Սարգիս Արք. Ջալալեանցը (1819-1879) գրում էր, թէ Շիրուան տեղանունը բացատրւում է պարսկ. ʃir «կաթ» բառով. «քայց զիսկական ստուգութիւն իրացն թողում դատաստանի հմուտ հնագիտաց»՝ գրում է նա¹⁹: Հաւանաբար, Շիրուան տեղանունն՝ նման մեկնութիւնը տարածուած է եղել ժողովրդի մէջ: ʃir արմատը, ամենայն հաւանականութեամբ, հնում նշանակել է նաեւ «քաղցր», ինչի վկայութիւնն են պարսկ. ʃire «տոշար» (> հայ. բրբ. շիրա), ʃirin «քաղցր» բառերը²⁰: ʃir «քաղցր» > ʃire «տոշար» իմաստային զարգացումը ամենեւին խորթ չէ պարսկերէնին, ինչպէս zard «ղեղին» > zarde «ղեղնուց», sefid «սպիտակ» > sefide «սպիտակուց» գոյգերում, որոնցում կրկին -e(h) վերջածանցի միջոցով գոյականից ստեղծւում է ածական:

Արեւելաիրանական լեզուներում այս նոյն ʃir արմատը պահպանուել է հին իրանական /xš/ կապակցութեամբ. իրանական նախալեզուի համար վերականգնուող *xšira- նախածելից, ի տարբերութիւն պարսկերէն, քրդերէն, բելուջերէն ʃir «կաթ» ժառանգի, Աւեստայի լեզուում ունենք xšir- «կաթ» արմատը՝ apa-xširā- երկրանուն մէջ, որը բառացիորէն նշանակում է «անբերրի», այսպէս ասած՝ «ապակաթնային», պամիրեան մունջաներէնում՝ xšira, պամիրեան իդգա լեզուում՝ xšir համանիշները, իսկ օսերէնում՝ *xs̄ar (օսերէնի դիզոբրական բարբառում՝ æxsir) «կաթ» զուգահեռ²¹:

Բերուած բոլոր գուգահեռներից օսերէնի իրոնական բարբառի *xsθr ձեւն է, որ ամենամօտն է Շրուան «երկրի» հարեւանութեամբ գտնուող Խարուան երկրանուան արմատին: Վերջինիս համար կարելի է վերականգնել հին *xsθr-(u)ān կամ *xsθr-wāna «կաթի երկիր» ձեւը: Ինչո՞վ կարող էր բացատրուել Խարուան երկրանուան ծագումը արեւելաիրանական արմատից:

Օսերի կամ նրանց նախնի ալանների բնակութեան սահմանները դժուար թէ հասնէին մինչեւ հիւսիսարեւելեան Կովկասի մերձկասպեան շրջաններ: Թէեւ Հայ մատենագրութեան մէջ երբեմն «Դարբանդ աշխարհ»ը համարուում էր «սահմանակից Օգաց եւ Աղուանից»²³, սակայն այդ բնորոշման մէջ «օս» ցեղանունը, առաւել մեծ հաւանականութեամբ, հիւսիսային Կովկասի լեռնական ժողովուրդներին տրուող ընդհանուր հաւաքական անունն է: Ուրեմն, որտեղի՞ց կարող էր գալ xsՊարմատը:

Ամենաիրատեսականը մասկութական վարկածն է: Մասկութների լեզուի մասին թէպէտ ոչինչ չգիտենք, սակայն յայտնի է, որ մասկութները սկիւթական ժողովուրդ էին: Հայ մատենագրութեան մասկութ / մասրութ / մագրութ ցեղանունը անտիկ հեղինակների երկերում վկայուած է Μασσαγέται ձեւով, որը ստուգաբանուում է կա՛մ սկիւթական *man-sag «մարդ-եղջերու» կազմութեան միջոցով (իրան. manu «մարդ», օս. moynæ «ամուսին» եւ sak սակերի կամ սկիւթների տատեմը՝ եղջերու)²⁴, կա՛մ էլ որպէս իրան. mas/maz «մեծ» բառի եւ սակ ցեղանուան բարդութիւն՝ «մեծ սակեր» նշանակութեամբ: Հռոմէացի պատմիչներ Դիոն Կասիուսը եւ Ամիանոս Մարկելիստը, ի դէպ, հաղորդում են, որ մասկութները («մասսագէտներ») ալանների ամենամերձաւոր ազգակիցներն են: Իսկ ամենակարեւորն այն է, որ Μασσαγέτ ցեղանուան մէջ -էտ վերջածանցը արեւելաիրանական լեզուներում տարածուած յոգնակիակերտ վերջաւորութիւնն է (օս. -tæ, -d̥tæ):

Այսպիսով, գրեթէ կասկած չի մնում, որ Խարուան երկրանուան մէջ առկայ է արեւելաիրանական (հաւանաբար մասկութական) *xsθr- արմատը: Հետեւաբար եւ աւելի հաւանական է դառնում այն ենթադրութիւնը, որ Խարուան երկրանունն աւելի հին է, քան Շրուանը, քանի որ արեւմտաիրանական ժողովուրդները եւ նրանց լեզուն համեմատաբար աւելի ուշ են ներթափանցել հիւսիսարեւելեան Կովկասի վերոնշեալ շրջաններ: Ուստի եւ զարմանալի չէ, որ առաջին անգամ Խարուան տեղանունը հանդէս է գալիս «միայնակ»՝ առանց Շրուանի (Կհարկէ, եթէ,

իրօք, Խրսան երկրանունը Խսրուանի աղճատուած տարբերակն է): Իսկ յետագայում Խսրուան / Շրուան տարբերակների գոյութիւնը կողք-կողքի՝ իրար հարեւանութեամբ, կարելի է բացատրել բարբառային գուգարանութիւնների առկայութեամբ (արեւմտաիրանական-արեւելաիրանական): Թերեւս, միմեանց հարեւանութեամբ խօսուող երկու բարբառախմբերում կիրառուել են նոյն բառի գուգահեռ երկու տարբերակները՝ *xsθr- եւ *šir (šīr)²⁴ «քաղցր, կաթ» (կովկասի «թաթական» խօսուածքներում ներկայումս գործածուում է միայն երկրորդ՝ արեւմտաիրանական ձեւը):

Ինչ վերաբերում է երկրանուն կազմութեանը «քաղցր» նշանակող արմատից, ապա դա, մեծ հաւանականութեամբ, կապուած է այն հանգամանքի հետ, որ տուեալ երկրամասն ունէր տաք եւ բարեբեր կլիմայ, հարուստ էր յորդառատ աղբիւրներով ու գետակներով, քաղցրահամ մրգերով: Նմանատիպ օրինակներ կարելի է շատ բերել: Օրինակ, Մատիենի (Ματιηνή) երկրի անուանումը պէտք է որ ծագէր հ.Վ. *mad- կամ *médh- «քաղցր», «մեղր, մեղրաջուր» արմատից²⁵ (որի *mad- քմայնացուած տարբերակից ունենք հայ. մաճար (*մաճ-ար) «քաղցու, խակակոթ գինի» բառը²⁶): Յոյն աշխարհագրագէտ Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ Մատիենէում խաղողի մի որթից ստացուում էր մօտ 40 լիտր գինի, իսկ մեղունները փեթակ էին շինում հենց ծառերին, եւ մեղրը ցած էր ծորում տերեւների վրայից: Նման երեւոյթ, ըստ նրա, լինում էր միայն Հայաստանի Շակաշէնում (= Գարդմանք) եւ Արաքսենէում, ինչպէս եւ Վրկանաց երկրում²⁷:

Կարելի է բերել եւ մէկ ուրիշ՝ աւելի մօտ օրինակ. այսպէս, Արեւմտեան Հայաստանում Բիթլիսի նահանգի Սղերդի գաւառի մի մասը նոր ժամանակներում կոչուում էր Շիրուան, եւ այն համապատասխանում էր Մեծ Հայքի Մոկք աշխարհի Արգաստվիտ գաւառին²⁸. այն է՝ «արգասարբեր, բարեբեր հովիտը» ուշ դարերում ստացել էր իրանական համարժէք անունը:

Նմանապէս՝ Միւնիքի Արեւիք գաւառի հարաւային՝ արաքսամերձ մասը (միգուցէ սա՞ է Ստրաբոնի Արաքսենէն) կոչուում էր Մեղրի՝ հարաւային տաք եւ բարեբեր կլիմայի, այստեղ աճող քաղցրահամ մրգերի պատճառով: Մեղրի (կամ Մեղրոյ ձոր) գաւառակում էր գտնուում Շ(ի)րուանիձոր գիւղը, որը ներկայիս Շուանիձորն է Մեղրու ենթաշրջանում, այս բնակավայրը յատկապէս յայտնի է իր ընտիր գինով²⁹:

Շիրուան տեղանունական տարբերակների կապը «քաղցր» նշանակող արմատի հետ աւելի հաւանական է դառնում, յատկապէս,

եթէ յիշենք հարեւան Աղուանք տեղանուան հայերէն ժողովրդական ստուգարանութիւնը աղու «քաղցր» բառի միջոցով: Այս տեղանունների իմաստային նմանութիւնը նկատելի է դեռեւս Զաւարեանցը, որը ենթադրելով, թէ Շամախին հին Շրուան քաղաքն է, այդ առթիւ գրում է. «Գուցէ սա իցէ հին քաղաքն Շրուան հրաշակերտեալ ի Միսակայ կամ յԱռանայ, յորոց եւ ստացեալ զանուն Շրուան, որ համարի ի մի եւ նոյն քարզմանութիւն Աղուան բառի. ըստ որում որպէս Աղուն ի հայ լեզու նշանակէ զքաղցր, նոյնպէս եւ Շիրն ի լեզուս Պարսից եւ Մարաց նշանակէ որպէս զառիժ եւ զատան նոյնպէս եւ զկաթն, ուրեմն մարթէ Հայոց եւ Պարսից կցելով զբառն աւան ընդ քաղցր բառին՝ Հայք ասացին Աղուաւան եւ Պարսիկք Շիրաւան, ի մի եւ ի նոյն միտս վերածելով»³⁰:

Աղուանք տեղանուան նշուած ստուգարանութեան աղբիւրը Ե. դարի պատմիչ Մովսէս Խորենացու հաղորդած ծննդաբանական աւանդութիւնն է: Նա պատմում է թէ ինչպէս Հայոց Վաղարշակ Արշակունի արքան Ք.ա. Բ. դարում Միսական (Միւնեաց) իշխանական տոհմի մի ճիւղից հաստատում է Աղուանից մեծ նախարարութիւնը. «Յետ սորա մեծ եւ անուանի եւ քազմաքիւր զարեւելից հիսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի եւ յամենայն գործ մտաւորութեան եւ հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: ... եւ աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա»³¹:

Նոյն աւանդութիւնը փոքր-ինչ այլ երանգաւորմամբ հաղորդում է նաեւ ԺԳ. դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբէլեանը. «Եւ հրամայէ Միսականացն հրամանատար լինել ի վերայ ամենայն արքունի գորացն, եւ երկրորդ թագաւորութեան իւրոյ. եւ ընդդէմ կալ հանապազ պատերազմաւ դրանն Հոնաց որոյ անուն առաջնոյն Միսակ կոչիւր: Իսկ ի զաւակէ սոցա ընտրեալ այր մի յոյժ արի եւ գեղեցիկ եւ քաղցր բարուք զԵռան (Առան) անուն. եւ կարգէ նախապետ ի վերայ մեծ դաշտին Առանայ, յերասխայ մինչեւ ցՀունակերտ: Եւ վասն քաղցր բարուցն աղու ձայնէին զնա. որ եւ աշխարհն յանուն նորա Աղուանք (Աղվանք) կոչեցաւ: Ահա այս սակաւ մի տեղեկութիւն քեզ զի՛ զիտասցես զսոսա ոչ միայն Միւնեաց եւ Աղվանիցն զոյ նախնի նաեւ երիցագոյն քան զնոսա»³²:

Օրբէլեանի եւ Խորենացու պատումներին նոր բան չի աւելացնում Կաղանկատուացու հաղորդումը. «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդ եւ վերակացուս, յորոց զիսաւոր ոմն ի Միսական տոհմէ Յաբեթական

ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս եւ զերինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչեւ ցամուրն Հնարակերտ: Եւ աշխարհն յաղագս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձախնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն»³³:

Այսպիսով, Աղուանք երկրանունը, ինչպէս եւ Շրուան եւ Խսրուան տեղանունները, իր բնոյթով զուտ աշխարհագրական է, քանի որ աղուան անունով ցեղ երբեւէ չի յիշատակուած³⁴: Ստրարոնը դեռեւս Աղարոււմ է տեղեկացնում, որ Աղուանքը (Αλβανια) բնակեցուած է 26 տարբեր ցեղերով: Նոյնիսկ երբ որ Խորենացին գրում է, որ Մաշտոցը այբուբէն յորինեց աղուանների համար, այնուհետեւ մանրամասնում է՝ «գարգարացիների կոչտ եւ խժական լեզուի համար»: այսինքն՝ աղուան բառի գործածութիւնը նրա մօտ էլ լոկ աշխարհագրական է³⁵:

Անգամ եթէ Աղուանք երկրանունն ծագումը կապուած է այլ արմատի, եւ աղու բառին նրա առնչութիւնը սոսկ ժողովրդական մեկնարանութիւն լինի, միեւնոյն է, դա ցոյց է տալիս արեալային ստուգարանական աւանդութեան յարատեւումը նոր ժամանակներում: Պատահական չէ, որ այսօր Շիրուանի դաշտ է կոչւում հենց երբեմնի Առանի դաշտավայրը, այսինքն՝ կուրի ձախափնեայ շրջանը Բուն Աղուանքում:

Այդպիսով, Աղուանք եւ Շիրուան տեղանունների ստուգարանութիւնը կամ դրանց կապուած ժողովրդական աւանդութիւնները ցայտունորէն ցոյց են տալիս, թէ ինչպէս տեղային հնագոյն պատկերացումները արտաքնապէս՝ ձեւով, կարող են փոխուել, սակայն բովանդակութեամբ եւ պարունակուող իմաստային լիցքով՝ մնալ նոյնը: Ուշագրաւ է նաեւ, որ Շրուան եւ Խսրուան երկրանունների՝ առաջարկուող ստուգարանութեան հաստատման պարագայում՝ ի յայտ է գալիս վաղմիջնադարեան մասկութական ցեղի լեզուից կարեւոր մի վկայութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Ս. Երեմեան, Հայաստանը Հատ Աղխարհացոյցի, Երեւան, Հայկ. ՍՍԻ Գիտութիւնների Ակադեմիա, 1963, 102-103.

² Երեմեան, 74: Այս Շարրանը, ըստ Թ. դ. Հեղինակ Իրն-Խորդագրէհի, հիմնադրել է Սասանեան արքայ Անուշրուանը (Անուշարուան), Svedenya Arabskikh Pisateley O Kavkaze, Armenii I Aderbeyzhane (Արար Գրողների Տեղեկութիւնները Կովկասի, Հայաստանի եւ Ադրբեջանի Մասին) (SAPKA), Թիֆլիս 1876, էջ 15:

³ SAPKA, էջ 14-15.

⁴ Երեմեան, էջ 55-56.

⁵ Փաւստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագիրը Ք. Պատկանեանի, Թարգմանութիւնը եւ ծանոթագրութիւնները՝ Ստ. Մալխասեանցի), Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1987, III դպր., է գլ., էջ 28.

- ⁶ Պլինիոս Աւագ, «Բնական Պատմութիւն», Հայ ժողովրդի Պատմութեան Գրեամատար-
խա, Հ. 1, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1981, էջ 366:
- ⁷ Եղիշէ, Հան Վարդանայ Եւ Հայոց Պատերազմին (Թարգմանութիւնը եւ ծանօթագ-
րութիւնները՝ Ե. Տէր-Մինասեանի), Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակ-
չութիւն, 1989, IV եղանակ, էջ 190:
- ⁸ Այս ցեղն, ըստ երեւոյթին, բնակուած էր Վատնեան կամ Վարդանեան դաշտում՝
Վարդեգրուակ լեռան ստորոտում: Վարդեգրուակը, ըստ Բարխուտարեանցի, Չոզի
Խաչմասի շրջանի Խայթան կոչուող սարահարթն է (Մ. Բարխուտարեանց, Աղուանից
Երկիր Եւ Դրացիք (Միջին-Դաղստան), Քիֆոյիս, Մ. Եարածէ, 1893, էջ 145):
- ⁹ Հ. Պառաւտեան, «Ուղիներ (Աղուանների Առասպելը)», Իրան-Նամէ, 1994, N 2(8), էջ 13:
- ¹⁰ Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աշխարհի (քննական բնագիրը եւ
ներածութիւնը՝ Վ. Առաքելեանի), Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1983, Բ, գլ-
ԼԹ, էջ 238-239: Երեմեանը Լփինքը կամ Լփնաց երկիրը տեղադրում է Աղուանքի եւ
Վիրքի միջեւ՝ Այազան գետի մօտ, ինչը, սակայն, հակասում է Կաղանկատուացու եւ
Եղիշէի վերոբերեալ տեղեկութիւններին:
- ¹¹ Բարխուտարեանց, էջ 76:
- ¹² Երեմեան, 76: Մասկութների մայրաքաղաքը՝ Չոդան (Չոդայ, Չորայ, Շորայ)
գտնուած էր Սամուր գետի դելտայի շրջանում՝ ժամանակակից Բիլիբի
երկաթուղային կայարանից ոչ հեռու՝ Թոփրաղ-կայէի աւերակների տեղում:
- ¹³ Երեմեան, էջ 56, 74:
- ¹⁴ Երեմեան, էջ 34, 63, 120:
- ¹⁵ Երեմեան, էջ 42, 74:
- ¹⁶ SAPKA, էջ 4-5:
- ¹⁷ SAPKA, էջ 12-13:
- ¹⁸ SAPKA, էջ 12-13, 15:
- ¹⁹ Մ. Զարայեանց, Ճանապարհորդութիւն Ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տփլիս, 1858, էջ 403:
- ²⁰ Հմմտ.՝ P. Horn, Grundriss Der Neupersischen Etymologie, Strassburg, 1893, էջ 178:
- ²¹ V. I. Abayev, Istoriko-etimologicheskii Slovar Osetinskogo Yazika (Օսական Լեզուի
Պատմաստուգաբանական Բառարան), Հտ. Դ., Լենինկրատ, 1989, էջ 241-242:
- ²² Մատթէոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Բ. տպագրութիւն, Վաղարշապատ,
տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Հիմնադնի, 1898, էջ 3-4:
- ²³ B. I. Abayev, Skifskii Yazik (Սկիթական Լեզու), էջ 172, 173, 179: Osetinskii Yazik I
Folklor (Սկիթական Լեզու Եւ Բանահիւստութիւն), Հտ. 1, Մոսկուա-Լենինկրատ, 1949,
էջ 147-195:
- ²⁴ Շրոսան ձեւը ցոյց է տալիս, որ նրա հիմքում ընկած է կարծ /v/ ձայնաւորը պարու-
նակող մի արմատ, եւ ոչ թէ ժամանակակից իրանական լեզուներում վկայուած՝ եր-
կար /v/ով Տիւ արմատը:
- ²⁵ Ն. Աղոնց, Հայաստանը Եւստրիանոսի Դարաշրջանում, Երեւան, «Հայաստան»
Հրատարակչութիւն, 1987, էջ 468, նաեւ՝ Տ. Դարայեան, «Հայ Իշխանական Տների
Հետքերը Հարաւարեւմտեան Հայաստանում (Քրդական Որոշ Ցեղանունների Եւ Ցե-
ղերի Մագման Հարցի Եւրջ)», Պատմաբանասիրական Հանդէս, 2004, N 2, էջ 177-181:
- ²⁶ Գ. Զահուկեան, Հայոց Լեզուի Պատմութիւն. Նախագրային Ժամանակաշրջան, Երե-
ւան, 1987, էջ 136, 179, 211:
- ²⁷ Ստրաբոն, II, 1, 14, 79; XI, 7, 2, էջ 482:
- ²⁸ Թ. Պ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախչեան, Յ. Պ. Բարսեղեան, Հայաստանի Եւ Յարա-
կից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հ. 4, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի
Հրատարակչութիւն, 1998, էջ 135:

²⁹ Նոյն, Հ. 3, 1991, էջ 782, նաև՝ Հ. 4, էջ 154:

³⁰ Զալալեանց, էջ 403:

³¹ Մովսիսի Պարենացույ Պատմութիւն Հայոց (քննական բնագիրը Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, աշխատասիրութեամբ Ստ. Մալխասեանի), Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1981, II գ. Ը գլ., էջ 126-128:

³² Պատմութիւն Նահանգին Մրական Արարեայ Ստեփաննոսի Օրրէյիան Արքեպիսկոպոսի Միւնեաց, Թիֆլիս, Աղանեան, 1910, էջ 16:

³³ Կաղանկատուացի, Ա. գլ. Դ, էջ 8:

³⁴ Խառատեան, էջ 12:

³⁵ Հնարաւոր է, որ Աղուան-ը ձեւը Առան տեղանուն մի տարրերակը լինի՝ միգուցէ եւ աւելի հին, քանի որ անտիկ աղբիւրներում, օրինակ, երբեք Առան ձեւը չի օգտագործուում, այլ միշտ նշուում է երկրի *Aluan > Αλβανια / Albania ռոտացիզմին չենթարկուած Հայկական տարրերակը՝ Սակայն, միւս կողմից, եթէ ընդունենք միանգամայն Հաւանական մի վարկած, որ Վանի թագաւորութեան սեպագրում յիշատակուող ^{KUR} a-ri-a-i-ni (Ara[i]n) «երկիրը» Առան տեղանուն հին տարրերակն է, այս դրա վկայութիւնն արդէն ժամանակով յունահռոմէական աղբիւրներից էլ անցնում է: ^{KUR} a-ri-a-i-ni երկրանունը նշուում է Ք.ա. է. դարում՝ Ռուսա Ա-ի «Մովսիսարեան» արձանագրութեան մէջ, որը փորագրուած է Սեւանայ լճի Հարաւային առափնեայ ժայռին (N.V. Arutiunian, *Toponimika Urartu* (Ուրարտուի Տեղանունների Ցանկ), Երևան, 1985, էջ 35: Այն թուարկուում է «լճից այն կողմ գտնուող» 19 «երկրների» շարքում:

ON THE ETYMOLOGY OF THE GEOGRAPHIC NAME 'SHIRVAN'

(Summary)

TORK DALALIAN

Up until the early 20th century the Republic of Azerbaijan was usually known as Aran and Shirvan. Aran is the other name of Aghvank, an area east of historic Armenia.

Basing his research on data from contemporary historiographers as well as analysing historical facts of the 5th-7th centuries, the author deduces that 'Shirvan' was not identified with any ethnicity, nor did it cover the geographic area it does now. However, as of the 7th century the name 'Shirvan' engulfed areas to the south of the originally denoted area on the north-western shores of the Caspian Sea. Thus, he concludes that the name 'Shirvan' spread between the 5th and 7th centuries. The author notes as well that historiographers of the time mention a number of ethnicities and communities inhabiting the area, but none mentions 'Shirvan' as an ethnic or tribal grouping.

Quoting Armenian and Arab historians of the Middle Ages, the author tries to unfold the evolution of the name 'Shirvan', which was first used by Arab historians of the Middle Ages. The author questions whether the name of an area in northern Azerbaijan, 'Kheservan' could have been transformed to the name 'Shirvan' and carried down from that area when the natives moved to the south and settled in the current Shirvan area, or whether this is simply a coincidence.

The author delves into the meaning and the source of the name Shirvan. Shir means milk in Persian, or something sweet. He tries to make a connection between the meaning of this word and the root of the name Aghvank, namely *agh*, which means something good and sweet.